

(Ne)mogućnosti emancipacije

Promišljanja društvenih uvjeta konstrukcija spolnosti u djelu hrvatskog filozofa Milana Polića

Tomislav Krznar*

tomislav.krznar@ufzg.hr

<https://orcid.org/0000-0001-6893-5767>

<https://doi.org/10.31192/np.19.1.6>

UDK: 1Polić, M.

305-055.2

37:1

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljeno: 8. rujna 2020.

Prihvaćeno: 14. listopada 2020.

U ovom radu nastojimo dati temelj za proučavanje misli hrvatskog filozofa Milana Polića (1946.-2015.). Sadržaj rada treba promatrati iz dva kuta, strukturalnog i idejnog. Glede prvog, u radu se nastoji biografski, faktografski i sadržajno oslikati prvo razdoblje u misaonom djelovanju Milana Polića, riječ je o razdoblju od početka rada u obrazovanju 1974. (srednje usmjereno obrazovanje) do zapošljavanja na akademskoj ustanovi. Idejno gledano, ovo je razdoblje bitno obilježeno suradnjom, putem objavljivanja radova i putem rada u uredništvu, s časopisom Žena. To je utjecalo i na izbor tema pa se Polić u tom dijelu svojeg života značajno bavi problemima društvenog statusa žene i uloge žene u odgoju. U radu donosimo pregled i analizu tekstova (ukupno osamnaest) iz tog razdoblja ističući i dovodeći u značenjsku mrežu temeljne strukture mišljenja. Nadalje, donosimo i temeljne bio-bibliografske podatke o Polićevu životu, kao i temeljne podatke o časopisu Žena. U konačnici, nastojimo proniknuti u pozadinu središnjeg pitanja rada, a to je: Koji je konkretan Polićev doprinos u promišljanju problema uloge žene u odgoju, posebno s gledišta filozofije odgoja kao discipline? U radu na više mjesta, izravno i neizravno, donosimo odgovor na ovo pitanje i to prikaz aktualnih tema u kontekstu filozofijskog promišljanja, angažman za konkretnu društvenu zbilju i nastojanje oko jasnoće i primjerenosti misaonih izričaja.

Ključne riječi: feminizam, filozofija odgoja, Milan Polić, odgoj i obrazovanje, povijest filozofije, spolnost.

* Izv. prof. dr. sc. Tomislav Krznar, Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, Savska 77, HR-10000 Zagreb.

Uvod

Misao Milana Polića¹ zasigurno je referentno mjesto na karti discipline filozofije odgoja, kako u pogledu opsega i značenja napisanih radova i druge ostavštine, poput priređenih djela, vođenja znanstvenih časopisa, upravljanja aktivnostima međunarodnih skupova i sl., tako i zbog idejne snage koja se može pronaći u njegovim radovima. Ovaj rad nastoji stoga spojiti nekoliko dimenzija. Prvo želi ocrtati biografski kontekst života Milana Polića, s posebnim naglaskom na prvu fazu njegova rada, onu koja, prema našim određenjima, završava trajnim dolaskom u sveučilišno radno okružje. Drugo, želimo pokazati opseg, značenje i intelektualnu snagu njegova opusa, što je sve vidljivo iz brojnih djela koje je napisao, a koje u većini prikazujemo ili barem referiramo u ovom radu. Treće, nastojimo prikazati najvažnije misaone konstrukcije prvog razdoblja njegova rada koji je značajno vezan uz časopis *Žena*. S tim u vezi donosimo i neke temeljne informacije o časopisu, njegovu nastanku, radu i gašenju.

Četvrti, posljednji i najvažniji dio rada posvećen je prikazu fenomena spolnosti – u širokom luku razumijevanja ovog fenomena – kako ga je vidio Milan Polić. Naime, polazeći od humanističkog razumijevanja društvenih odnosa, koje u prvi plan stavljaju čovjeka, osobu i pojedinca, Polić gradi konstrukcije razumijevanja fenomena odgoja i obrazovanja. U kritici autoritarnih, ideoloških i često retrogradnih misaonih događanja, Polić neizbježno dolazi i do problema »ženskog pitanja«, konkretno uloge žene u suvremenom društvu, posebno uloge žena u odgoju i obrazovanju.

Nastojat ćemo pokazati da su Polićeve opservacije iznimno instruktivne, iako se ponekad ne možemo složiti s njima niti prihvatiti načine njihove izgradnje i zagovaranja. Ipak, analizom socijalnih, i još i više ekonomskih struktura, žestokom kritikom postojećih stanja socijalne nepravde i opovrgavanja loših rješenja problema, kao i raskrinkavanjem ideoloških obrazaca koji se pokazuju kao poželjne, a zapravo su lažne alternative, Polić ukazuje na snagu mišljenja, na potrebu upornog, logički konzistentnog i empirijski utemeljenog, promišljanja ove teme. Predmet temeljnog Polićevog zanimanja je odgoj i obrazovanje, pa ćemo mi nastojati u ovom radu prikazati snagu i značenje Polićeve misli i njenu još uvijek veliku relevantnost za današnje rasprave o filozofiji odgoja.

¹ Istraživanja predočena u ovom radu dio su potpore istraživanju »Misao Milana Polića – preliminarna istraživanja« koja se odvija u ak. god. 2019/2020. na Učiteljskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, voditelj izv. prof. dr. sc. Tomislav Krznar, istraživanje je financiralo Sveučilište u Zagrebu.

1. Osnovna obilježja teme istraživanja

Tema istraživanja (usp. Dodatak) u ovom radu je misao hrvatskog filozofa Milana Polića,² i to u – što između ostaloga ovim radom nastojimo verificirati – prvoj fazi njegova profesionalnog rada i filozofijskoga stvaralaštva. Riječju, u razdoblju od 1978. do 1992. (usp. tablicu 2) Milan Polić je u časopisu *Žena* objavio 18 radova (usp. tablicu 1) od kojih 16 samostalno, jedan u koautorstvu sa (suprugom) Rajkom Polić i jedan u koautorstvu s više autora. Preliminarno, članci u časopisu *Žena* mogu se sagledati kao koherentna cjelina i to zbog njihove idejne, tematske i strukturalne podudarnosti. K tome, u njima autor pokazuje autentičnu snagu živog filozofijskog mišljenja, što je posebno vidljivo u interpretaciji klasičnih filozofijskih tema, poput slobode pojedinca, u kontekstu realnih životnih situacija. Treba spomenuti i to da se Polić više oslanjao na bašti-

² Milan Polić rođen je u Zagrebu 1946., gdje je završio osnovnu i srednju tehničku školu, diplomirao je filozofiju i sociologiju 1973. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a na istom je učilištu 1989. godine i doktorirao filozofiju temom iz područja filozofije odgoja. Od 1974. radi kao srednjoškolski nastavnik u srednjoj školi strukovnog usmjerenja, gdje predaje predmete iz društvenih i humanističkih područja. U tom razdoblju nastaju radovi koji su predmet istraživanja prikazanih u ovom članku. Posebno nas zanima vrijeme od kraja sedamdesetih do početka devedesetih godina prošlog stoljeća, to vrijeme označavamo kao prvu fazu Polićeva stvaralaštva. Ona se u kronološkom pogledu proteže od završetka studija do zaposlenja na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (vidi kasnije), a u idejnom pogledu to je faza kada se Polić zanima za opća pitanja obrazovanju u društvu, nastoji oko doprinosa misaonom oblikovanju socijalizma, kao društvenog uređenja i kao, kako se tada smatralo, epohe razvoja čovječanstva, te pitanjima uloge žena u društvu. Treba preliminarno napomenuti da je Polić u ovoj fazi, s jedne strane uistinu ozbiljno studirao filozofske sadržaje, a s druge strane filozofijski reflektirajući zbilju, zadržao kritički odmak prema svim oblicima društvenog događanja u tom vremenu. Tu misaonu i karakternu čvrstinu zadržao je do kraja života, posebno se suprotstavljajući negativnim društvenim trendovima, poput pojave nacionalizma ili klerikalizacije društva, koje su bile na djelu u devedesetim godinama prošlog stoljeća. Treba stoga napomenuti da, osim što je bio srednjoškolski nastavnik, Polić je u ovom razdoblju (razumije se, i kasnije) bio agiln društveni djelatnik, sudjelovao je u različitim događanjima vezanim uz teme obrazovanja, vrlo je angažirano pisao, provodio manja istraživanja vezana uz problematiku obrazovanja te sudjelovao u javnim raspravama. Također, treba spomenuti da je u ovom razdoblju filozofijskog rada Polić značajno bio pod utjecajem europske kontinentalne filozofske tradicije, te uvelike Marxove filozofije, posebno kako su tu tradiciju razumijevali članovi *Praxisove* filozofske škole, a vlastito Milan Kangrga koji je bio Polićev najsnažniji misaoni oslonac u ovoj fazi djelovanja te istovremeno i mentor doktorskog rada. Smatramo da ova faza Polićeva djelovanja traje sve do zaposlenja na Katedri za filozofiju odgoja 1992., tada pri Filozofskom fakultetu OOUR Pedagoškijske znanosti, ustanovi koja 2005. postaje Učiteljski fakultet. Iz te ustanove Milan Polić odlazi u mirovinu 2011. i to u zvanju redovitog profesora u trajnom zvanju. U toj, drugoj fazi prema našem razumijevanju, osim bogatstvom nastavnih aktivnosti, njegov rad odlikuje se i uistinu zapaženim znanstveno-istraživačkim sadržajima, kao i stručnim i institucijskim doprinosima. Posebno treba reći da se u ovoj fazi Polić okreće problemima iz discipline filozofije odgoja, te posebno važno, istraživanju i interpretaciji jednog od najvažnijih hrvatskih filozofa dvadesetog stoljeća, Pavla Vuk-Pavlovića. Detaljnije o bio-bibliografiji usp. Lino VELJAK, In memoriam: Milan Polić (1946.-2015.), *Napredak*, 156 (2015) 1-2, 219-220. Napomenimo da bi se trećom fazom Polićeva stvaralaštva moglo označiti vrijeme posljednjih desetak godina života kada se okreće temama umjetnosti, problemima informacijskog društva, sklopovima učenja na daljinu i sl. Dakako, sve ove ocjene podložne su daljnjim provjerama i diskusijama.

nu filozofijskog mišljenja, kao i na vlastite postojeane i strukturirane konstrukcije izricanja filozofijske misli, nego samo na dosege tuđih stajališta prezentiranih u relevantnoj, ponajprije, za temu značajno je reći, feminističkoj literaturi.

Tablica 1: Pregled radova po kategoriji rada³

Br.	Kategorija rada	Broj pojedinih radova
1.	Izvorni znanstveni radovi ^A	3
2.	Pregledni radovi ^B	2
3.	Članci objavljeni u znanstvenim časopisima ^C	6+1+1
4.	Stručni članci ^D	2
5.	Recenzije i prikazi ^E	3

Tablica 2: Pregled radova prema vremenskom rasponu nastanka

Br.	Godina izdanja	Broj radova u godini	Tipovi radova
1.	1978.	1	C
2.	1979.	1	C
3.	1980.	0	-
4.	1981.	2	C, C
5.	1982.	0	-
6.	1983.	2	C, C
7.	1984.	1	B
8.	1985.	2	E, E
9.	1986.	1	C
10.	1987.	2	C, E
11.	1988.	3	A, A, D
12.	1989.	1	D
13.	1990.	1	B
14.	1991.	0	-
15.	1992.	1	A

U navedenim tablicama prikazan je broj i karakter Polićevih radova (usp. Dodatak) nastalih u tom razdoblju. Kategorizacija radova obavljena je prema predlošcima koje je sam Polić konstruirao u svojim bibliografijama koje su pak služile za prezentaciju znanstvenog rada ili bile podloga u procesima izbora u zvanja.⁴ Iz samih tekstova, bilo po tehničkim kriterijima izvedbe pojedinih radova, ili po karakteru iznošenja filozofijskih promišljanja u radovima, kako se to pokazuje u sadržajnim analizama koje ćemo predočiti, glavne teme su

³ Velikim tiskanim slovom označena je kategorija rada što je vidljivo i u Dodatku na kraju ovog članka.

⁴ U općem pregledu radova, prikazu bibliografskih i bibliografskih podataka koristimo se, osim javno dostupnih izvora, i materijalom pripremljenim za Polićev izbor u zvanje redovitog profesora u trajnom zvanju na Učiteljskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 2009. Također, usp. Veljak, *In memoriam...*, 219-220.

sloboda pojedinca, odnos individue i kolektiviteta, problemi ekonomsko-političke organizacije društva, problemi odnosa spolova, uloga žene u javnoj sferi te uloga odgoja i obrazovanja u društvu.⁵

Napomenimo i ovo, s gledišta karaktera tekstova (tablica 1) zamjetan je širok spektar karaktera tekstova, od izvornih znanstvenih radova u kojima autor donosi rezultate svojih istraživanja koja su nedvojbeno relevantan doprinos znanosti,⁶ konkretno filozofiji, preko preglednih radova u kojima komparativno sagledava filozofijski relevantne problema, pisanih reakcija na pojedine društvene događaje i akte koji dotiču sfere obrazovanja ili akademskog života, te prikaza knjiga. Treba konstatirati da je u ovim radovima dan temelj stavovima koje je Polić zagovarao tokom cijelog života, kako u funkciji nastavnika filozofije, tako i *privatno* kao građanin i intelektualac, a to je da filozofija, kao ljudsko misaono djelo, mora imati emancipatorski karakter,⁷ te da – sukladno marksističkim/marksovskim inspiracijama u Polićevom obrazovanju,⁸ posebno ove faze – mora biti okrenuta ne samo interpretaciji svijeta, nego i njegovu mijenjanju.

2. Temeljne informacije o časopisu *Žena*

Nema dvojbe da je časopis *Žena*, posebno u posljednjem desetljeću svoga postojanja, dakle u onom razdoblju u kojemu su nastali radovi koje proučavamo u ovome radu, dao značajne doprinose razvoju društvenih događanja i posebno redefiniranju položaja i uloge žene u suvremenom društvu. Iako nije primarna naša tema potrebno je kazati nekoliko riječi i o časopisu da bismo dobili širu sliku. Časopis je sljednik časopisa *Žena u borbi* koji je bio glasilo *Antifašističke fronte žena Hrvatske*, pokrenut u lipnju 1943. godine, a prvi broj izlazi u Otočcu, na oslobođenom teritoriju.⁹ Prva urednica bila je Olga Kovače-

⁵ U tom pogledu treba posebno spomenuti njegove kritički intonirane članke, u kojima donosi reakcije na neke društvene događaje ili aktivnosti u resoru obrazovanja; usp. Milan POLIĆ, Budi čovjek, *Žena*, 39 (1981) 4, 16-29; Milan POLIĆ, Član 97 i borba za nove društvene odnose, *Žena*, 41 (1983) 1, 47-54 te Milan POLIĆ, Žene i prava čovjeka, *Žena*, 47 (1989) 5-6, 74-79.

⁶ U toj stvari treba istaknuti Polićev članak Preraspodjela zanimanja – preraspodjela slobode, *Žena*, 42 (1984) 5-6, 75-84. U tom članku Polić donosi rezultate vlastitih istraživanja vezanih uz problematiku izbora zanimanja te profesionalnih i privatnog orijentiranja u pogledu odabira zanimanja s gledišta spola.

⁷ Primjer sudjelovanja u raspravi je Polićev prilog u tekstu (31-32) Umjetnice kod nas danas, *Žena*, 45 (1987) 4, 18-37. Tekst je nastao na temelju razgovora na temu »Društveni položaj žena umjetnica« koji je održan u redakciji časopisa *Žena* 29. lipnja 1987. u kojemu su se nastojali raspraviti problemi o društvenom utjecaju, položaju i uvjetima rada žena umjetnica u tadašnjem društvu.

⁸ U tom pogledu, u sklopu naše teme, spomenimo Milan POLIĆ, *Žena* u djelima Karla Marxa, *Žena*, 46 (1988) 3, 17-27.

⁹ Usp. Marija ERBEŽNIK-FUKS, Procvat ženske štampe u vrijeme narodnooslobodilačke borbe, *Žena*, 30 (1973) 3, 10-33, 12.

vić-Žoga, a do oslobođenja izlazi petnaest brojeva.¹⁰ Po karakteru časopis je bio informativno-političkog značenja jer je donosio teme važne za antifašističku borbu.¹¹ Istodobno, prilozi su na posebno nov način obrađivali problematiku uloge žene u društvu, stvaranje novih socijalnih odnosa kao i modele oslobođenja žena od patrijarhalnih i autoritarnih konstrukcija.¹² Nema dvojbe da je ovo bio *revolucionarni list*, ne samo po okolnostima i uvjetima nastanka, nego i po temama i pristupu.

U vremenu kada žene još nisu imale pravo glasa, časopis je zagovarao emancipaciju žena, otvaranje prema suvremenim trendovima kao i ravnopravnost spolova. Treba napomenuti da je u razdoblju nastanka časopisa, dakle u Drugom svjetskom ratu i u godinama nakon njega, bila ekonomski dominantna ruralna struktura društva, koju obilježava primordijalna gospodarska proizvodnja, nizak stupanj migracija, slaba dostupnost socijalnih alata, poput obrazovanja, zdravstvene zaštite, industrijske proizvodnje dobara i sl. U ovim okolnostima žene su tradicionalno imale podređenu ulogu i bile značajno okrenute aktivnostima »prirođenim« ženi, poput rada u kućanstvu, brizi oko potomstva i sl. Časopis, kako je bio osmišljen i vođen, tada je sudjelovao u značajnim promjenama u društvu i otvarao sasvim nove putove ulozi žena u suvremenom svijetu. Treba spomenuti i ovo, sukladno vremenu, časopis je pronosio političke i ekonomske poruke koje su odisale visokom razinom ideologiziranosti, kao što je i, opet sukladno političkoj situaciji, promicao dogmatske ideje. U spomenutom obliku časopis izlazi mjesečno od 1943. do 1957. godine¹³ i tada mijenja ime u *Žena* i izlazi do 1992. godine kada je časopis ugašen.

U posljednjoj fazi, osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, časopis prerasta u ozbiljnu znanstvenu platformu te je otvarao brojne značajne teme u društvu. Vrlo aktivna redakcija, angažirani društveni akteri kao i izazovnost vremena uistinu su ovaj časopis učinili značajnim mjestom razmjene ideja i otvorene diskusije o pitanjima najveće društvene važnosti.¹⁴ Vjerujemo da je i Milan

¹⁰ Treba svakako spomenuti pretisak ratnih brojeva časopisa, usp. Marija ŠOLJAN (ur.), *Žena u borbi 1943/45.*, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske – Časopis *Žena* – Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1974. Također, prikaz ove knjige, usp. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Prikaz knjige: *Žena u borbi 1943/45.*, Izd. Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske – Časopisa *Žena* – Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1974, 522, *Časopis za suvremenu povijest*, 7 (1975) 2, 204-206.

¹¹ Usp. Lydia SKLEVICKY, Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodnooslobodilačke borbe 1941-1945., *Povijesni prilozi*, 3 (1984) 1, 83-127.

¹² Usp. Ivana ČULJAK, Lea VENE, *Žena u borbi/Žena u modi: Odjevne prakse u poslijeratnom periodu socijalističke Jugoslavije* (na primjeru časopisa *Žena u borbi* i *Naša moda*, *Issues in Ethnology and Anthropology*, 11 (2016) 1, 159-173.

¹³ Nakon *Antifašističke fronte žena* nakladnici časopisa bili su: od 1957. *Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske*, od 1961. *Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske*, te još nekolicina, a posljednji nakladnik (1990) bio je *Savjet za pitanja društvenog položaja žene* RK SSRNH. Podaci su dostupni u katalogu *Nacionalne i sveučilišne knjižnice* u Zagrebu (11. ožujka 2020).

¹⁴ Kao značajne doprinose spomenimo nekoliko temata primjerice »Društvena briga o starim osobama« (1983, br. 2), »Žene u politici, ekonomici i nauci« (1985, br. 1), »Žene, obitelj i religija«

Polić svojim intelektualnim nastojanjima, kao član redakcije časopisa, dao doprinos ovom značajnom događanju.

3. Osnovna određenja Polićeve misli u ovom razdoblju

3.1. »Priroda« čovjeka

Temeljna preokupacija svake filozofije, kako je to smatrao Polić slijedeći pritom (europsku) filozofijsku kontinentalnu misao, jest čovjek, ili bolje, čovjek u njegov svijet, tj. čovjek u *naporu proizvodnje* vlastitog svijeta. Već u prvim radovima iz ove faze, Polić naglašava jedinstvenost i neponovljivost fenomena ljudskog bivanja i to svakog pojedinog ljudskog bića, opisujući konkretnu potrebu uzajamne brige ljudi oko vlastita čovještva. To njegovo stajalište kasnije još ojačava. Nema dvojbe da je ljudsko biće uvijek historijski uvjetovano okruženjem u kojemu živi i silama koje stoje nasuprot njegovu/njezinu nastojanju oko ostvarenja vlastitih moći. Posebno je važan aspekt ovih teza, koji će Polić kasnije formulirati, da je ljudsko biće određeno kulturom, ili kako će reći, kultura je prava čovjekova priroda. Ovi izvidi sasvim su uobičajeni u filozofiji kakvo poznajemo na Zapadu, međutim, slijedeći sva dobra određenja ove misli, Polić im dodaje još jedno pitanje: Na koji je to »način« žena »čovjek«? Polić ovo pitanje donosi na temelju uvida u esencijalno nastojanje zapadnjačke filozofije, a to je da se termin »čovjek«, od izvora u grčkoj filozofiji gotovo do prvih iskaza suvremene filozofije, prvenstveno koristi za opisivanje muškarca. Tako u prvom radu iz ove faze, naslovljenom »Ženstvenost, bitno pitanje budućnosti«¹⁵ Polić pita koje je to konkretno obilježje ili skup obilježja »ženstvenosti« i zaključuje da ta određenja dolaze iz sfere čovjekove prirodnosti, i stoga ih možemo smatrati ne samo promašenim nego i »ideologijskom predrasudom«.¹⁶ Ta predrasuda izgrađena je na sljedeći način, prikazuje Polić:

»Povijesni tok otuđenja čovjekovih moći i parcijalizacija njegova univerzalnog bića doveo je do toga da promatrano sa stanovišta već tako parcijalnog i otuđenog čovjeka i njegovih interesa izgleda kao da su muškarci uspjeli na račun žena prisvojiti posebno povoljan položaj pretvarajući se u društveni subjekt nasuprot ženama koje bi imale biti tek objekt njihove moći.«¹⁷

Polić to objašnjava klasnom uvjetovanošću oblikovanja društvenih struktura koje u krajnjoj konzekvenci završavaju u otuđenju. To rezultira sljedećom situacijom:

(1985, br. 4), »Žena – jezik – književnost« (1986, br. 2-3), »O invalidnosti i (spolnoj) emancipaciji« (1988, br. 5) i drugi.

¹⁵ Usp. Milan POLIĆ, Ženstvenost bitno pitanje budućnost, *Žena*, 36 (1978) 4, 8-17, 8.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ *Isto*, 11.

»Drugi čovjek za njega kao potreba postoji samo u otuđenom obliku, ne na suštinski način, već kao objekt vlastitog djelovanja koje je bitno ograničeno nemogućnošću da se shvati u punini mogućeg ljudskog odnosa i djelovanja.«¹⁸

Vratimo li se na podnaslov ovog odjeljka, možemo konstatirati da je »priroda« čovjeka, ako je vjerovati Polićevim promišljanjima, bolno podijeljena, i to po više kriterija, jedan od značajnijih je po spolu: na muško i na žensko. Već u samoj podjeli, kao i u njezinim učincima, vidi se redukcija čovjekova bića, kao i, moguće, nepovratno osiromašenje. Nužnost rasprave o problemu »ženstvenosti« Polić vidi kao nužnost rasprave o »sudbini čovječanstva«,¹⁹ upravo zato je potrebno da kategorije »muževnosti« i »ženstvenosti« prestanu biti »sredstvo klasne diskriminacije i dominante ljudskog ponašanja«. ²⁰ Ovdje se otkrivaju Polićevi naumi da se, kada je riječ o »prirodnosti« čovjekova bića, ne diskutira o podjelama, bilo ekonomskim, socijalnim ili pak spolno uvjetovanim, nego radije o ostvarenju mogućnosti da se uistinu bude čovjekom. Polić je to snažno izrazio u članku »Budi čovjek« kazujući da »čovjek ne pripada spolu, već upravo obrnuto, spol pripada čovjeku«²¹ i ne određuje ga bitno, čovjeka bitno određuje *odnos* prema drugim ljudima, zato Polić uvjerljivo poentira: ono »bez čega ja ne mogu biti čovjek, a to su drugi ljudi, nužno spada u moju ljudsku bit«. ²² U tom pogledu »priroda« čovjeka nikako nije nešto biološki određeno, nego sasvim suprotno, nešto što se upravo povijesno izgrađuje.

3.2. Problemi s »ravnopravnošću« spolova

Problem ravnopravnosti spolova ključna je tema Polićeva mišljenja u ovom razdoblju, jer, prema njegovu shvaćanju, problem razvijanja ljudskosti dobiva svoju posebnu težinu u suočavanju s problemima spolnosti. Vrijedi ovdje započeti, odnosno nastaviti Polićevim riječima:

»Svaki pokušaj da se čovjeka odredi putem prirodnog, dakle pri rođenju, jest negiranje njegove stvaralačke i povijesne suštine koja se iskazuje i potvrđuje upravo u preoblikovanju sebe kao prirodno neodređenog bića. Određen jedino svojom slobodom čovjek se dokazuje prekoračenjem baš takvih određenja kojima ga se pokušava ograničiti, pa je pozivanje na prirodnost čovjekovih mogućnosti pozivanje na samoosakaćenje i samozatajivanje ljudskog u nama.«²³

¹⁸ *Isto*, 12. Oba ova stajališta Polić je označio kao ona u kojima je riječ o »ženstvenosti« kako je shvaćaju uglavnom »muškarcima«. S druge strane, Polić prikazuje feminističke pozicije kao shvaćanje »ženstvenosti« kako je vide uglavnom »žene« dajući u toj stvari kritiku feminizma (*isto*, 14).

¹⁹ *Isto*, 16.

²⁰ *Isto*, 17.

²¹ Usp. Milan POLIĆ, Budi čovjek, *Žena*, 39 (1981) 4, 16-29, 26.

²² *Isto*, 28.

²³ Usp. Milan POLIĆ, Preraspodjela zanimanja – preraspodjela neslobode, *Žena*, 42 (1984) 5-6, 75-84,75.

Temeljno područje spomenutog rascjepa vidi se u fenomenu preraspodjele zanimanja, na ona »muška« i ona »ženska«. Potrebno je, prije suočavanja s tim problemom, pogledati Polićeva stajališta o ovom problemu. U srži ovog problema je činjenica da se podjela rada oslanja na »prirodnost«, a ne na individualne čovjekove mogućnosti. Događa li se ovo prvo, izbijaju u prvi plan različitosti i ograničenja, pa samim time preraspodjela zanimanja postaje preraspodjela neslobode,²⁴ a kada su u pitanju »ženska zanimanja«, ona je »znak ovisnosti ljudi o redu što se otudio i uzdigao iznad njih.«²⁵ Posebno je loša pojava feminizacije zanimanja u obrazovanju budući da time nije otvoren put boljoj prisutnosti žena u javnoj sferi, nego su žene tek dobile priliku sudjelovati u sferi koju su muškarci, zbog bolje plaćenih drugih poslova, napustili.²⁶ Drugim riječima, u postupku »oslobađanja« prostora za zapošljavanje žena u nekad »muškim« zanimanjima, nije riječ o emancipaciji, nego tek novom obliku diskriminacije.²⁷ Treba spomenuti da su ove misli iznesene sredinom osamdesetih godina prošlog stoljeća, kada su društveno-političke okolnosti i modeli socijalnih odnosa bili sasvim drugačiji nego danas. Bilo je to vrijeme sustava koji je sebe zvao socijalističkim, sustava *jedne* stranke, dominacije *jedne* političke ideje, postojanja jednog represivnog aparata i visoke razine militarizacije društva. Istodobno, riječ je o društvenoj situaciji industrijalizacije društva i značajnog gospodarskog rasta, o vremenu kada su obrazovanja, javna zdravstvena zaštita, fizička sigurnost pojedinca, mogućnosti zapošljavanja možda bili na višem stupnju nego danas. Upravo u tim okolnostima Polić je detektirao značajan problem, podjelu na »muška« i »ženska« zanimanja i to govoreći o jednom od najvećih pitanja društva, o pitanju emancipacije ljudi, podjednako muškaraca i žena, koja zasigurno ima svoje središte u pitanju o odnosu među spolovima. Problematici feminizacije profesija koje djeluju u obrazovanju još se trebamo vratiti, sada je važno sljedeće pitanje: Koji je konkretno odnos među spolovima?

Polić tvrdi da »ravnopravnost spolova« načelno nije moguća i pri tome ukazuje »na nespojivost zahtjeva za ravnopravnošću s istovremenim ustrajavanjem na spolovima kao subjektima te ravnopravnosti.«²⁸ A to je tako jer, kako tvrdi Polić »ravnopravnost spolova« ne

»samo da nije prisutna nego je dosljedno misleći nezamisliva, pa dakle i pojmovno neizvediva i logički nemoguća. Drugim riječima, 'ravnopravnost spolova' je *contradictio in adjecto*.«²⁹

²⁴ *Isto*.

²⁵ *Isto*, 76.

²⁶ *Isto*, 83.

²⁷ *Isto*, 84.

²⁸ Usp. Milan POLIĆ, Zašto ravnopravnost spolova nije moguća, *Žena*, 48 (1990) 5-6, 37-46, 37.

²⁹ *Isto*, 38

Polić to oslikava tako da konstatira, s jedne strane, da su spolovi kao fenomen nužno nejednaki,³⁰ s druge strane, ljudi mogu biti ravnopravni³¹ samo i jedino kao ljudi, a ne u nekom od brojnih aspekata te ljudskosti. A ravnopravnost, kao ni neravnopravnost, nije »nepromjenjiva činjenica nego zahtjev. Radi se o opredjeljenju.«³² Poliće zaključuje da ljudi mogu biti ravnopravni »tek onda kada se kao nejednake osobe svedu na jednake pojedince, čije je jedino i bitno svojstvo da su građani (državljeni), tj. apstraktni pravni subjekti.«³³

Stoga, kako dodaje Poliće, »muškarci i žene ne mogu biti ravnopravni kao muškarci i žene, nego kao građani koji nisu ni muškarci ni žene, već jednako-pravni građani.«³⁴ Poliće ovom tvrdnjom ojačava već izvedeni uvid da je inzistiranje na ravnopravnosti spolova – kao partikularnih određenja ljudskih bića – zapravo inzistiranje na formalnoj nejednakosti ljudi. Jer spolno određenje, kao biološki format, jest ono što je u ljudskim jedinkama makar djelomice isto, no istodobno je jamstvo nejednakosti i put i oblikovanje diskriminacije, makar njenog novog oblika. Tome u prilog ide i Polićeova teza da se ljudima, na temelju djelomičnih određenja, pripisuju tipični oblici ponašanja.³⁵ Protivno svemu ovome stoji, kako naznačuje Poliće, pitanje slobode. Ove njegove riječi vrijedi zabilježiti:

»Ono što je za zbiljske ljude uistinu važno jest pitanje slobode. To je pitanje njihovih mogućnosti čijim se obilježjem oni iskazuju i potvrđuju kao ljudi. To je pitanje njihovih moći i uvjeta njihova ostvarenja. Ozbiljno je pitanje: kako stvoriti uvjete optimalnog razvoja moći svakog čovjeka. Ne radi se o tome da se pronade odgovor na pitanje kako da ljudi postanu stvarno jednaki, nego o tome da oni u svojoj različitosti budu najviše što mogu biti.«³⁶

Poliće zapravo aludira, pitanje je koliko uspješno – posebno uzevši u obzir osjetljivu tematiku – na činjenicu da borba za emancipaciju ne može biti borba za »ravnopravnost spolova«, jer to ipak uključuje podjelu, borba za emancipaciju mora uključivati borbu za ravnopravnost, što znači za osobnost, za posebnost svake osobe³⁷ i osiguranje mogućnosti za razvijanje njezine moći, bez obzira na određenja, posebno određenja spola.

Vratimo se feminizaciji pojedinih profesija, posebno u sektoru obrazovanja. U značajnom članku »U patrijarhalnom društvu škola umire s učiteljicama«³⁸

³⁰ *Isto*.

³¹ Ovdje Poliće između ostalo aludira na terminološku konfuziju »ravnopravnost« i »jednako-pravnost« koju sagledava socijalno, etički i juridički. Uzevši u obzir sve promjene koje su se u tome dogodile u proteklom vremenu mislimo da nije potrebno posebno doticati ove probleme.

³² Usp. Poliće, *Zašto ravnopravnost...*, 39.

³³ *Isto*, 40.

³⁴ *Isto*, 42.

³⁵ *Isto*, 44.

³⁶ *Isto*.

³⁷ *Isto*, 45.

³⁸ Usp. Milan POLIĆ, U patrijarhalnom društvu škola umire s učiteljicama, *Žena*, 50 (1992) 1-3, 51-61.

Polić završno oblikuje teze iznesene u ranijim radovima ovog razdoblja oblikujući sljedeću tezu: Feminizacija bilo koje struke nije znak oslobođenja žena i njihova ulaska u društvenu sferu, u svijet rada, nego je naprotiv znak osnaženog djelovanja patrijarhalnog obrasca i deprofesionalizacije struke.³⁹ To je tako jer su upravo, kako naglašava Polić, »ženske struke« one koje »osiguravaju slabiji materijalni i društveni položaj ili je pak taj položaj nerazmjern potrebnom obrazovanju, kao što je to slučaj primjerice s učiteljskom strukom«.⁴⁰

Ostaje ozbiljno pitanje kako to da postoje neke profesije u kojima je udio žena značajno viši no u uobičajenoj društvenoj podjeli (oko pedeset posto muškaraca, odnosno oko pedeset posto žena u društvu). Polić tvrdi da su ovi razlozi dvovrsni, prvo ideološke prirode i drugo, ekonomske. Naime, patrijarhalni društveni obrazac promiče, kako smo već naglasili, društvene konstrukcije utemeljene na »prirodnosti«, tako su ženama »primjerenije« one profesionalne aktivnosti u kojima su potrebna tipična »ženska« određenja, poput strpljivosti, sućuti, skrbi, nježnosti i sl. Drugo, ekonomski razlozi kazuju da muškarci ženama prepuštaju slabije plaćene poslove, dokaz tome je dominacija muškaraca u sferama srednjoškolskog ili posebno, akademskog obrazovanja.⁴¹

Ovo, kako argumentira Polić, upućuje na činjenicu da žene možda i ne biraju same profesije u kojima će djelovati, nego je to prije izraz biološke ili ekonomske nužnosti. Ovo pak dovodi, kako tvrdi Polić, do deprofesionalizacije struke jer u njoj djeluju osobe koje nisu snažno stvaralački motivirane za rad, a kada je u pitanju obrazovanje, tvrdi dalje Polić, to može dovesti da slabljenja kvalitete rada, jer struka se »najbolje razvija i najviše pruža onima koji mogu živjeti od realizacije svojih snova«.⁴² Oni koji se profesionalno opredjeljuju upravo za posao koji vole, oni koji postižu više od zadanog i djeluju izvan okvira – oni mogu razvijati profesionalne konstrukte potrebne društvu, a obrazovanje je u tome na prvom mjestu. U protivnom, slijedeći patrijarhalne i ekonomski reducirane društvene obrasce, suočavamo se s deprofesionalizacijom učiteljstva,⁴³ što utječe na slabljenje društvenog položaja struke.⁴⁴

Sve ovo, kako tvrdi Polić, može poslužiti dogmatskim, ideološkim i protudemokratskim snagama u društvu⁴⁵ koje žele vladati čovjekovim stvaralačkim moćima i slomiti svaku mogućnost uistinu ljudske emancipacije. Spol, kao biološko određenje čovjeka, uvijek je ograničenje, a ne prilika za oslobođenje, što je vidljivo i u problematici sljedećeg odjeljka. Koliko su opravdane Polićeve ocjene ostaje za prosudbu, ali valja primijetiti da je u ovoj stvari Polić sam upao u zamku predrasuda koje je kritizirao, krajnja konzekvenca ovog iskaza mogla

³⁹ Isto, 53.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto, 54.

⁴² Polić, *U patrijarhalnom društvu...*, 55.

⁴³ Isto, 56.

⁴⁴ Isto, 57.

⁴⁵ Isto, 58-59.

bi, groteskno, glasiti: žene nisu sposobne za stvaralaštvo kada ulaze u područje rada koje muškarci napuštaju iz ekonomskih razloga. U svakom slučaju ove tvrdnje traže dublje uvide i šire diskusije.

3.3. Mogućnosti transseksualnosti

Polazište za raspravu je i Polićeva teza da je ravnopravnost spolova teorijski i praktički neizvediva, sasvim konkretno, »spolovi ne mogu biti ravnopravni, jer neravnopravnost je bit dihotomne spolne podjele«. ⁴⁶ U tom pogledu »spolnost« možemo označiti kao prepreku na putu čovjekove istinske emancipacije, bilo kao pojedinca, bilo kao društvenog bića. Za mogućnost rješenja ovih problema Polić predlaže konstrukciju transseksualnosti i kazuje ovako:

»Transseksualnost nipošto ne treba shvatiti kao prijelaz (ili pokušaj prijelaza) u drugi spol, nego kako to i sugerira prvi dio složenice (trans) u njegovu prvom značenju, kao cjelovitu spolnost. Naime, 'trans' ovdje znači upravo 's jedne strane na drugu' spolnih razlika, kojima je čovjek rascijepljen kao rodno biće, tako da spolnost ostane mogući izraz njegova cjelovitog bića koje svoju osobnost izražava i na spolni način. (...) 'Transseksualnost, dakle, označava odbacivanje apriorne spolne podjele i opredjeljenje za spolni izraz koji čovjek razvija na osnovi vlastitih potreba i mogućnosti.' ⁴⁷

Iz rečenog bismo mogli zaključiti da je spolno određenje čovjeka prepreka emancipaciji, no temeljno je pitanje kako ostvariti ljudsku slobodu, s tim u vezi, Polić dojmljivo podsjeća da čovjek »i jest slobodno biće samo zato što djeluje (kada djeluje) ne po principu onoga što kao biće već jest, nego po principu onoga što nije, ali bi moglo biti«. ⁴⁸ Ako je čovjekovo biće nepovratno i neizmjenjivo zadano spolnošću, onda je čovjek kao biće značajno ograničen u mogućnostima vlastitog samoostvarenja, a pri suočavanju s ovim problemima ne treba zanemariti, kako kazuje Polić, dubinu spolnog rascjepa ⁴⁹ kako u biološkom, tako i u kulturnom pogledu. ⁵⁰ Ostaje pitanje: Kako omogućiti emancipaciju ⁵¹ svakog ljudskog bića bez obzira na spol? Ovdje Polić razvija svoj argument u prilog transseksualnosti i kazuje ovako:

⁴⁶ Usp. Milan POLIĆ, Emancipacijske mogućnosti transseksualnosti, *Žena*, 46 (1988) 1-2, 96-115, 96.

⁴⁷ *Isto*, 98.

⁴⁸ *Isto*, 101.

⁴⁹ *Isto*, 102.

⁵⁰ *Isto*, 104.

⁵¹ Raspravljajući o dotadašnjim pokušajima oslobođenja Polić daje kritiku feminizma kao teorijskog diskursa i kao pokreta za oslobođenje žena. Bit kritike je na tragu Polićevih teza koje smo i mi iznijeli u ovom odjeljku, da se teorija o oslobođenju temelji u konstruktima, konkretno podjele na spolove, koji su u bitnome selektivni i time onemogućuju svako djelovanje (*isto*, 108).

»Transseksualnost je iznad spolne podjele upravo zato što je neizdiferencirana spolnost koja ima beskonačno mnogo izraza, pri čemu se sa svakim danom pojavljuju sve nove i nove mogućnosti. Transseksualnost izbjegava konačno spolno izjašnjavaње. Ako se transseksualac i doima kao muškarac i žena danas, to ne znači da će tako izgledati i sutra, jer on to uostalom i nije, osim privremeno i po vlastitom izboru.«⁵²

Razumije se da ovakve tvrdnje mogu izazvati zbuđenost, no kako sugerira Polić, ne treba razumjeti ovdje termin transseksualnosti u njegovu danas uobičajenom značenju, nego prije kao priliku za osvještavanje vlastitih ograničenja, ponajprije u pogledu kulturne zadanosti fenomena spola. U tom pogledu fenomen spolnosti Polić ne gleda ponajprije u pogledu izvedbe spolnih odnosa ili mogućnosti promjene spola, nego kao mogućnost nadilaženja ograničenja, mogućnost razumijevanje sebe kao bića koje nije nepovratno obilježeno onime što mu onemogućava rast te socijalnu i duhovnu interakciju s drugim ljudima.⁵³ Osim ograničenja u pogledu spolnosti, Polić nazire još jedno, ono u pogledu invalidnosti.

3.4. Problemi s »invalidnošću«

Polazište za raspravu o »invalidnosti« je promišljanje fenomena normalnosti, dakle onoga što je nasuprot »invalidnosti«, i to kao sadržano i funkcionalno superiorna kategorija, drugim riječima, ono što je »in-validno« istovremeno je i »ne-normalno«.⁵⁴ Invalidnost se, kaže Polić, određuje ovisno o ulozi koju ljudi imaju u »reprodukciji određenih kulturnih obrazaca«.⁵⁵ Postoje li zahtjevi da se oblikuju neki kulturni obrasci, što ovisi o mogućnostima realizacije društvenih moći nekih ljudi, onda se »stvaraju i prepreke za ispoljavanje nekih drugih moći« što, kako zaključuje Polić, rezultira činjenicom da »invalidi postoje nužno«.⁵⁶ Iz toga je lako doći do zaključka, kako sugerira Polić, da su svi ljudi invalidi jer uvijek postoji nešto što netko, sukladno važećim normama, ne može učiniti.⁵⁷ U tom pogledu, on zaključuje, stvaranje invalida je za društvo vrlo neproduktivno,⁵⁸ to više što je jedino produktivno ljudsko događanje stvaralaštvo, pa je stoga definiranje »normalnog« i »uobičajenog« ograničavanje mogućnosti čovjekova djelovanja i istodobno društvenog (primarno duhovnog) bogatstva. Polić to ilustrira ovako:

⁵² *Isto*, 113.

⁵³ *Isto*, 114.

⁵⁴ Usp. Milan POLIĆ, Invalidnost i seksualnost. Traganje za slobodom preko granica normalnog, *Žena*, 46 (1988) 5, 3-17, 6.

⁵⁵ *Isto*, 7.

⁵⁶ *Isto*, 8.

⁵⁷ *Isto*, 9.

⁵⁸ *Isto*.

»Stoga je neobičan pojedinac, ako se želi ljudski dokazati, upravo u mjeri u kojoj je neobičan i u kojoj su mu obični oblici ljudske egzistencije nedostupni, upućen na traženje novih oblika i prostora življenja, koje osvajajući za sebe, osvaja za čovječanstvo.«⁵⁹

U ovoj točki rasprave potrebno je vratiti se na problematiku spolnosti. Ako već definiranim konceptima spolnosti pridodamo probleme izazvane »proizvodnjom« invalidnosti, možemo jasno zaključiti, kazuje Polić, da su spolni obrasci nužno preuski⁶⁰ i da se u najlošijem obliku pokazuju kao nedostatni upravo u problematici proklamirane invalidnosti,⁶¹ posebno kada su u pitanju seksualni odnosi. O tome Polić uistinu rječito kazuje:

»Seksualnost invalida dovodi u pitanje spolnu identifikaciju normalnih, što s njihovog gledišta znači i njihovu ljudskost. Muk je, dakle, normalan odgovor normalnih, koji žele da to i ostanu, na pitanja o seksualnosti invalida. Tu se negdje istovremeno zatvara i krug licemjerja normalnih, koji invalide doživljavaju kao poluljude, ali to ne žele i priznati.«⁶²

Situacija je zapravo jednostavna, poručuje Polić, ako u prvom planu društvenog događanja imamo pred očima učinak, ekonomski ili kulturni, ostat ćemo u okvirima dehumanizacije i redukcije, posebno onih slabijih. Pitanje »invalidnosti« ili jasnije, života osoba s invaliditetom, pokazuje nam ograničenosti određenja »spolnosti«, pa i »spolne ravnopravnosti«, kako je sagledava Polić, a sve ovo ipak je samo redukcija ljudskosti. Zašto bismo, zbog nekih ograničenja, mentalnih ili fizičkih, neku ljudsku jedinku smatrali manje čovjekom – a to, svjesno ili nesvjesno, činimo – a to ne bismo učinili u primjeru čovjeka bez ljubavi, ili bez sposobnosti da voli,⁶³ iako je ljubav fenomen superiorniji od razuma, nju ni razum ne može dohvatiti.

4. Filozofija i »problem« odgoja: kontekstualno sagledavanje »fenomena« spolnosti

U ovom dijelu naše rasprave htjeli bismo se osvrnuti na Polićevu knjigu *E(ro)tika i sloboda. Odgoj na tragu Marxa* za koju smatramo da je sinteza Polićevih misaonih nastojanja u prvoj fazi njegova stvaralaštva.⁶⁴ Treba prvo napomenuti, iako je to dosad implicite iskazivano, da spolnost – na tragu Polićevih

⁵⁹ *Isto*, 10.

⁶⁰ *Isto*.

⁶¹ *Isto*, 11.

⁶² *Isto*, 12.

⁶³ *Isto*, 13.

⁶⁴ Usp. Milan POLIĆ, *E(ro)tika i sloboda. Odgoj na tragu Marxa*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1990. Treba napomenuti da je, kronološki gledano, iako je Polić nakon nje objavio dva rada u časopisu *Žena* (tablica 1 i 2), uvjerenja smo da je ova knjiga obuhvatni i složeni izraz teza koje nastojimo opisati u ovom radu.

promišljanja – ne razumijevamo primarno kao spolnu orijentaciju ili kao realizaciju spolnog čina, nego primarno kao dio bivstva ljudske osobe. U tom pogledu Polić postavlja pitanje što je odgoj i kazuje sljedeće:

»Odgoj pak, da bi uopće bio odgoj, mora čovjeka osposobljavati za život u društvu budući da jedino tako i može biti čovjek, a to znači da nastoji na tome da čovjeka oblikuje kao pripadnika neke ljudske zajednice koja se, historijski gledano, javlja kao određena moralna zajednica. Drugim riječima, odgoj ide za time da ga obaveže na podržavanje i pridržavanje određenih pravila, propisa i običaja u djelovanju i ponašanju, na poštovanje određenih ideala, na određen način prosuđivanja ili, kraće rečeno, na određeni oblik života u postojećoj zajednici ili društvu.«⁶⁵

No ovo, nastavlja Polić, za sam odgoj kao čin susretanja dviju osoba, nije dovoljno, budući da je za odgoj bitno potrebno *ono novo*, ono što može biti pronađeno samo u sferi stvaralaštva.⁶⁶ Sve ostalo dovelo bi do reproduciranja postojećih društvenih obrazaca i završilo bi u (samo)otuđenju,⁶⁷ a kada je u pitanju odgoj kao ljudsko djelovanje primarno mora biti riječ o emancipacijskom zahvatu. Stoga, Polić postavlja pitanje: Što je istinski emancipacijski odgoj i kako je on moguć?⁶⁸ Te kao odgovor donosi tezu da istinski »emancipacijski odgoj jest odgoj iz budućeg za buduće, a to nije moguće na etičkoj, nego na erotičkoj osnovi«. ⁶⁹ Ovdje se susrećemo s dva pitanja: što je etika i koja su ograničenja etike, što joj onemogućava da »sudjeluje« u odgoju i na što se konkretno referiramo kada govorimo o erotičkom, posebno s gledišta rasprave o odgoju. Distinkcija koncepata »etike« i »morala« složen je filozofijski problem, no kako bilo, etika se uvijek »događa«, kako ponovo ističe Polić ponavljajući kantovske filozofijske konstrukcije, na rascjepu između *bitka i trebanja*, što upućuje na njenu normativnu bit,⁷⁰ a u tom pogledu, zaključuje, ona ne može biti znanost.⁷¹ Taj uvid Polić pojačava konstatacijom da je u raspravi o etici uvijek riječ o slobodi, kao esencijalnom određenju čovjeka, a upravo je to preduvjet stvaralaštva.⁷² Ako ovo povežemo s našom temeljnom temom, a to je problem odnosa između spolova, Polićeve nam riječi uistinu mogu biti instruktivne:

»Čovjekov je odnos prema drugim ljudima zapravo njegov odnos prema uvjetima ozbiljenja vlastite ljudske biti, pa je kao takav izraz načina kako čovjek sebe poima kao čovjeka. Prepoznati u drugome biću čovjeka nemoguće je prije nego

⁶⁵ *Isto*, 9.

⁶⁶ *Isto*, 13.

⁶⁷ *Isto*, 72.

⁶⁸ *Isto*, 27.

⁶⁹ *Isto*, 28. Tehnička napomena: oba mjesta na koja smo referirali u izvorniku su napisana u verzalu.

⁷⁰ *Isto*, 83.

⁷¹ *Isto*, 86.

⁷² *Isto*, 127.

što se prepozna čovjeka u samome sebi, ali je jednako tako nemoguće *istinski* prepoznati čovjeka u samome sebi, a da ga se ne prepozna i u drugom čovjeku.«⁷³

Dakle, svako djelovanje, posebno ono u odgojnoj sferi, s jedne strane, ili u sferi emancipacije, s druge, utemeljeno na formatima etičkog ostaje u konstrukcijama poznatog i nepromjenjivog, te stoga nije u stanju sudjelovati u promjeni svijeta. Promjena je moguća samo u emancipaciji i suemancipaciji, sasvim konkretno reći će Polić:

»Zbiljska se emancipacija čovjeka zbiva samo tamo gdje on razvijajući svoje moći i uvećavajući svoje mogućnosti, oslobađa sebe od postojećih ograničenja, pa i spolnih, otvarajući se novom i neviđenom.«⁷⁴

Sve nije moguće u sferi etičkog, nego tek u sferi erotičkog – koje ne treba shvatiti u banalnom, primarno tjelesnom pogledu, nego prije, kao uvjet mogućnosti ostvarenja ljudskih stvaralačkih potreba⁷⁵ koje je pak moguće ostvariti samo u okviru društva.⁷⁶ Polić se referira na konstrukciju ljubavi, pa tako i razumijeva navedeni koncept erotičkog kao spoj stvaralačke potrebe i slobode, jer tek »dajući u ljubavi, istinski bivamo bogatiji.«⁷⁷

Vraćajući se na distinkciju etičkog i erotičkog, možemo ponoviti Polićevu tezu da ako djelovanje nije iz ljubavi ono je u najboljem slučaju iz dužnosti, a to nije dostatno. Kao prilog promišljanju naše temeljne teme, a to je problem odnosa među spolovima, možemo konstatirati da je emancipacija erotičko zbiivanje⁷⁸ i da se ona događa upravo u emancipaciji odgajatelja.⁷⁹ Tako je upravo stoga što žene dominiraju područjem djelovanja u odgoju, na taj način one su u mogućnosti da rukovode ostvarenjem vlastitih moći, no to ne smiju činiti kao žene, nego kao ljudska bića koja svoju ljudsku bit ostvaruju upravo u odgoju a to je moguće, kako kazuje Polić, samo erotički u stvaralaštvu prožetom ljubavi.⁸⁰

Zaključak

U ovom smo radu nastojali dati temeljne obrise promišljanja o filozofiji Milana Polića, posebno uzevši u obzir prvu fazu njegova života. U tom pogledu našem promišljanju nametnula su se dva određenja, prvo je strukturalno, a drugo tematsko. Vezano uz prvo, smatramo opravdanim zaključiti da je u prvoj fazi Polićeva rada (prema našem shvaćanju od 1974. do 1992.) najznačajniji

⁷³ *Isto*, 136.

⁷⁴ *Isto*, 138.

⁷⁵ *Isto*, 159.

⁷⁶ *Isto*, 168.

⁷⁷ *Isto*, 176.

⁷⁸ *Isto*, 194.

⁷⁹ *Isto*, 195.

⁸⁰ *Isto*, 208.

korpus Polićevih radova bio objavljen u časopisu pod naslovom Žena. Drugo, tematsko određenje, a neposredno vezano uz prvo, strukturalno određenje, najznačajnija tema u ovom razdoblju njemu je svakako bila tema koju bismo opisno mogli nazvati »Žena i njezina uloga u društvu«.

Analizirali smo Polićeve tekstove iz spomenutog razdoblja, imajući pred očima kontekst njegova života i rada, nastojali smo u tekstovima pronaći bitne dijelove i postaviti ih u misaonu mrežu. U tim sadržajima pronašli smo uistinu značajne dosege filozofijskog mišljenja, vrlo vrijedne prinose promišljanju ključnih problema iz područja filozofije odgoja poput autoritarnosti, ideološkičnosti, dominacije i sl. Što se tiče problema feminizma, zadržali smo se u opsegu Polićevih radova, a sadržaje smo promatrali iz vizura filozofije odgoja. U tom pogledu, promišljanje dosega Polićevih misli s gledišta suvremene feminističke misli tek treba uslijediti.

Treba reći i ovo: Polićevi stavovi o problemima odgoja, pa tako i uloge žene u društvu, a time i u odgoju, ponekad su bili obilježeni razumijevanjem filozofije kao emancipacijske snage, dakle snage oslobođenja čovjeka *kao* čovjeka, bez obzira na pojedinačna određenja poput rase, klase, nacije, vjere ili spola. Polića, možemo zaključiti premda ne sasvim neproblematično, nije zanimao fenomen spola kao takav, nego prije njegova funkcija u sklopu društvenog događanja. U tom pogledu on nije reflektirao o problemima uloge žene u odgoju konzultirajući feminističku literaturu svog vremena, nego se prije oslanjao na baštinu povijesti filozofije i spekulativni kapacitet vlastite misli. Iz tog kuta mogu se razumjeti dosezi njegove misli koji su ponekad uistinu bili blistavi, a ponekad pomalo i okrutni ili barem dvojbeni. Ovo posljednje su njegove ocjene feminizacije učiteljske profesije koja nije sasvim pravedna prema nositeljicama profesionalnog djelovanja u ovoj sferi – učiteljicama.

Potrebno je zaključno ustvrditi dvoje. Prvo, nema dvojbe da je Polićeva misao ugrađena u sam temelj filozofije odgoja na ovim područjima, gotovo da nema značajnije teme iz područja ove discipline kojoj Polić nije posvetio značajnu pažnju, a rezultati su odista impresivni, no istodobno i podložni daljnjem kritičkom promišljanju. Polićev je doprinos u tome nemjerljiv.

Drugo, u ovom radu, nadajmo se, dani su temelji za strukturalno – biografski, idejno, problemski i vremenski gledano – proučavanje Polićeve misli. Istodobno, to je i zahvala Milanu Poliću kao značajnom filozofu u području filozofije odgoja i nezaobilaznom učitelju mišljenja za sve koji rade u spomenutom području.

Dodatak – popis Polićevih radova u časopisu Žena:

1. Budi čovjek, *Žena*, 39 (1982) 4, 16-29.^C
2. Član 97 i borba za nove društvene odnose, *Žena*, 41 (1983) 1, 47-54.^C
3. Dijete nije »neispisan list«, *Žena*, 44 (1986) 1, 12-14.^A
4. Dječji udžbenici o (ne)ravnopravnosti među spolovima, *Žena*, 37 (1979) 1, 12-28.^C (zajedno s Rajkom Polić).
5. Emancipacijske mogućnosti transseksualnosti, *Žena*, 46 (1988) 1-2, 96-115.^C
6. Igračka u socijalizaciji djeteta, *Žena*, 39 (1981) 4, 39-45.^C
7. Invalidnost i seksualnost, *Žena*, 46 (1988) 5, 3-17.^A
8. Preraspodjela zanimanja – preraspodjela neslobode, *Žena*, 42 (1984) 5-6, 75-84.^B
9. Prikaz knjige Blaženke Despot: Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje, *Žena*, 45 (1987) 5, 96-99.^E
10. Prikaz knjige Igora Mandića: Što, zapravo, hoćete žene?, *Žena*, 43 (1985) 1, 114-115.^E
11. Prikaz knjige Vjerana Katunarića: Ženski eros i civilizacija smrti, *Žena*, 43 (1985) 3, 65-69.^E
12. Što donosi feminizacija nekih zanimanja, *Žena*, 42 (1983) 4, 13-20.^C
13. U patrijarhalnom društvu škola umire s učiteljicama, *Žena*, 50 (1992) 1-3, 51-61.^A
14. Umjetnice kod nas danas, *Žena*, 45 (1987) 4, 31-32.^C (grupa autora)
15. Zašto ravnopravnost spolova nije moguća, *Žena*, 48 (1990) 5-6, 37-46.^B
16. Žena u djelima Karla Marxa, *Žena*, 46 (1988) 3, 17-27.^D
17. Žene i prava čovjeka, *Žena*, 47 (1989) 5-6, 74-79.^D
18. Ženstvenost, bitno pitanje budućnosti, *Žena*, 36 (1978) 4, 8-17.^C

Tomislav Krznar*

(Im)possibilities of Emancipation. Reflections on the Social Conditions of the Construction of Sexuality in the Philosophy of the Croatian Philosopher Milan Polić

Summary

In this paper, we try to provide a basis for a structured study of the philosophy of the Croatian philosopher Milan Polić (1946-2015). This paper should be viewed from two angles, structural and conceptual. Regarding the first, the paper tries to biographically, factually and conceptually describe the first period in the work of Milan Polić, that is in the period from the beginning of work in education in 1974 (high school education) to the employment at an academic institution. Conceptually, this period was significantly marked by cooperation, through the publication of papers and through editorial work, with the journal »Žena« [Women]. This also influenced the choice of topics, so in that part of his life Polić significantly dealt with the problems of the social status of women and the role of women in education. In this paper, we present analysis of texts (eighteen in total) from that period, emphasizing the basic structure of his thinking. Furthermore, we bring basic bio-bibliographic data on Polić's life, as well as basic data on the journal »Žena«. Ultimately, we try to break through into the background of the central question of this paper, and that is, what is Polić's concrete contribution to the reflection on the problem of the role of women in education, especially from the point of view of the philosophy of education as a discipline? In working in a number of places, directly and indirectly, we bring an affirmative answer to this question, namely as the presentation of current social topics in the context of philosophical thinking, engagement for particular social reality and the effort for clarity of expressions of thinking.

Key words: education, feminism, history of philosophy, Milan Polić, philosophy of education, sexuality.

(na engl. prev. Tomislav Krznar)

* Tomislav Krznar, PhD, Assoc. Prof., University of Zagreb, Faculty of Teacher Education; Address: Savska cesta 77, HR-10000 Zagreb, Croatia; E-mail: tomislav.krznar@ufzg.hr.